

Šlosar, Dušan

Slovotvorné svazky (subparadigmata) adjektiv

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1989-1990, vol. 38-39, iss. A37-38, pp. [99]-110

ISBN 80-210-0168-2

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101705>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DUŠAN ŠLOSAR

SLOVOTVORNÉ SVAZKY (SUBPARADIGMATA) ADJEKTIV

Při konfrontačním zkoumání slovotvorné stavby slovanských jazyků není zřejmě možno vycházet z formy. Ukazuje to prakticky ve své studii V. Straková (1973). Např. ruskému sufixu desubstantivních adjektiv *-ov-* odpovídá funkčně celá řada sufixů českých: *-ov-*, *-ň-*, *-n-*, *-ick-*, *-ø*, *-ovň-*, *-ovit-*, *-álň-*. Naopak české formace se sufixem *-ov-* mají ruské ekvivalenty se sufixy *-ov-*, *-n-*, *-an-*, *-sk-*, *-ovsk-*. Obdobně každý z dalších derivačních formantů obou jazyků má funkční ekvivalenty v celé řadě formantů konfrontovaného jazyka. Důsledkem je složitá spleť formových ekvivalentů různého významu. Repertoár formantů se přitom v obou jazycích odlišuje jen nepodstatně. Je to pochopitelné: dnešní slovotvorné soustavy jednotlivých slovanských jazyků jsou výsledkem tisíciletého divergentního vývoje, přičemž ovšem valná většina formantů byla zděděna z praslovanštiny: během historické doby vznikaly jen varianty základních sufixů, jen výjimečně sufixy nové. Avšak slovní zásoba se během té doby mnohonásobila. Je pochopitelné, že tento proces v jazycích, které se už vyvíjely samostatně, měl různé výsledky. Historické zkoumání ukazuje, že se přitom měnila produktivita a funkce jednotlivých formantů (viz Šlosar 1986). Počet potenciálních slovotvorných základů (kořených slov) se od praslovanských dob zvýšil jen nepodstatně.

Proto jsme navrhli zvolit za východisko konfrontačního studia slovotvornou čeleď (Šlosar 1987). Jistým handicapem tohoto způsobu sledování však je početnost formací patřících do téže čeledi: u čeledí se základem substantivním a adjektivním to jsou desítky, u čeledí slovesných někdy více než sto formací. Tato skutečnost by jistě znesnadnila praktickou konfrontaci materiálu z více než desítky slovanských jazyků. Je proto účelné zvolit za východisko soustavu dílčí. Naskýtá se možnost vycházet ze slovotvorného svazku. Slovotvorným svazkem rozumíme ve shodě s Mluvnicí češtiny (1), str. 207, soubor všech derivátů fundovaných jedním základovým slovem. Na rozdíl od slovotvorného paradigmatu

do slootovorného svazku (subparadigmatu) patří jen formace vzniklé přímým a jednostupňovým aktem fundace od základového slova (samozřejmě i ne primárního). Takovým způsobem je možno účelně rozdělit čeleď (paradigma) do dílčích, snáz zvládnutelných subsystemů (subparadigmat). K. Buzássyová (1974) ukázala, že slootovorné paradigma slovesné je závislé na intencním typu slovesa. Ten se přesvědčivě odráží v množství a druzích odvozených formací. Pro slovní druh adjektiv takový určující faktor teprve hledáme.

Účelem sondy, kterou zde podnikáme, je pokus o nalezení rozhodujících faktorů, které určují rozsah slootovorných svazků adjektiv různých vlastností, popřípadě specifičnost těchto dílčích paradigmat. Slovní druh adjektiv jsme zvolili proto, že prošel během historického vývoje slovanských jazyků živou evolucí, při níž došlo i ke krystalizaci nových významových kategorií, které v předpokládaném výchozím prehistorickém stadiu ještě neexistovaly (viz Šlosar 1986, str. 296—316). Dělení adjektiv na kvalitativní, relační a dějová by bylo pro naše účely příliš hrubé. Proto jsme zvolili adjektivní reprezentanty zastupující nejdůležitější slootovorné kategorie. Tím zároveň bude zajištěna i návaznost jednotlivých subparadigmat na slootovorná paradigmatata fundujících slov.

V následujících tabulkách řadíme vertikálně potenciální slootovorné kategorie deadjektiv v tomto sledu:

1. transpozice k substantivům
2. transpozice k adverbům
3. nositel příznaku m.
4. nositel příznaku f.
5. nositel příznaku n.
6. sloveso faktitivní
7. sloveso s významem „stávat se nějakým“
8. sloveso s významem manifestace nebo existence vlastnosti
9. zeslabení vlastnosti
10. zesílení vlastnosti (+ = možnost stupňování)
11. člen složenin (přední nebo zadní)

Horizontálně pak uvádíme vybrané reprezentanty českých a ruských adjektiv různých slootovorných a sémantických vlastností.

	modrý	žlutý	mladý	nahý	pěší
1	modř modrost	žluť	mládí mladost	nahota nahost naho	
2	modře	žlutě	mladě	naze	pěšky

	modrý	žlutý	mladý	nahý	pěší
3	modrák	žluták žlufas žlufoch	mladík mládec mlaďoch	naháč	pěšák pěšec
4	modřina	žlutka žlutice žlufucha	mladice mladina mladuška	nažka	pěšina
5			mládě	nažátko	
6	modřít	žlutit	mladit	-nažit	
7	modrat	žloutnout	mládnout	-nažit se	opěšat
8	modrat se	žlutat se žlutět se			
9	modravý namodralý	žlutavý nažloutlý		nahatý	
10	+	žlutoučký +	mladičkový +		
11	modro- modrý	žluto- -žlutý	mlado-	naho-	

	синий	желтый	слабый	глупой	пеший
1	синь синева	желть желтизна	слабость слабина слабиль	глупость	
2			слабо	глупо	пешком
3	синец синяк	желток желтяк	слабота	глупец	
4	синица синюха синявка	желтуха		глупышка	пешка пехота
5					
6	синить	желтить	слабить	-глупить	-пешить
7	синеть	желтеть	слабеть слабнуть	глупеть	
8	синяться	желтяться		глупить	
9	сивеватый	желтоватый	слабоватый	глуповатый	
10	синенький +	желтенький +	слабенький +	глупенький +	
11	-синий сине-	-желтый желто-			пеше-

Primární adjektiva mají v češtině i v ruštině subparadigma pochopitelně nejrozsáhlejší; mezi nimi pak zvláště pojmenování barev. Jsou transponovatelná do slovního druhu substantiv a adverbíí, jsou základem pro názvy nositelů vlastností mužského i ženského rodu. Lze od nich derivovat tři různá slovesa vyjadřující udělování vlastnosti (*modřít*), získávání vlastnosti (*modrat*) a manifestaci vlastnosti (*modrat se*). Z modifikačních kategorií jsou základem pro derivaci adjektiv vyjadřujících zeslabení vlastnosti (*modravý, namodralý*) i její zesílený stupeň (*žlutoučký*). Až na výjimky se stupňují. Pojmenování barev bývají také součástí kompozit; vystupují zde jako jejich přední i zadní člen.

Samozřejmě všechna místa subparadigmatu nemusejí být vždy realizována uzuálními formacemi. Deriváty paralelní jsou obvykle sémanticky nebo stylisticky diferencovány; srov. u mužských a ženských nositelů vlastností např. hovorové *žluták*, expresivní *žlufas* a *žluch*, dále odborné *žlutice/žlutnice* a *žlufucha*, odborné a hovorové *žlutka*.

Ruské adjektivum pojmenovávající barvy má subparadigma principiálně shodné, avšak s jednou odchylkou: scházejí zde transponovaná adverbia.

Ostatní primární adjektiva mají v češtině o jednu derivační možnost méně: neodvozují obvykle slovesa s významem manifestace vlastnosti. Ruské primární adjektivum tuto možnost občas má (*глупить, свирепствовать*). Jen zřídka jsou česká adjektiva základem pro odvozování neutrových jmen nositelů vlastností (*mládě*). Na rozdíl od pojmenování barev má ruské primární adjektivum možnost transpozice v adverbium (*слабо, пешком*).

Jiná je situace kvalitativních adjektiv desubstantivních.

	plešatý	tvrdohlavý	bezhlavý	klidný	válcovitý
1	plešatost	tvrdohlavost	bezhlavost	klidnost	válcovitost
2		tvrdohlavě	bezhlavě	klidně	válcovitě
3	plešatec plešák plešoun	tvrdohlavec	bezhlavec	klidas	
4		tvrdohlavka			
5					
6				klidnit	
7	plešatět			klidnět	
8					
9					
10	+	+	+	+ klidňoučký	+
11					

	рогатый	слезливый	узколобий	безумный	мешковатый
1		слезливость	узколобие узколобость	безумие безумство	мешковатость
2		слезливо		безумно	мешковато
3	рогач рогатик			безумец	
4	рогатина рогатка				
5					
6					
7	рогатеть			-безуметь	
8				безумствовать	
9					
10		(+)			
11					

Desubstantivní adjektiva kvalitativní mají derivační svazky diferencované. Adjektiva odvozená od konrét se transponují (*plešatost, hornatost, tvrdohlavost, bezhlavost; tvrdohlavě, bezhlavě ...*), dále jsou základem pro názvy nositelů vlastností mužského, zřídka i ženského rodu (*hornatina, zastaralé tvrdohlavka ...*), ale tranzitivní slovesa se z nich neodvozují. Derivace sloves se omezuje na intranzitiva (*plešatět, hornatit se*). Nejsou doloženy obdobné slovesné deriváty od kompozit typu *tvrdohlavý* a od adjektiv vzniklých prefixačně-konverzním způsobem (typu *bezhlavý*). Modifikace kromě stupňování tu možná není.

Obdobné odvozeniny od abstrakt mají subparadigma zčásti odlišné, vedle transpozice mají možnost odvozování jak sloves tranzitivních (*klidnit, -mocnit*), tak intranzitiv (*klidnět*). Někdy se mohou stávat zadním členem kompozit (*všemocný*). Lze je stupňovat, ale jiná modifikace možná není.

Jejich ruské protějšky mají subparadigmata principiálně shodná, méně častá (avšak možná) je transpozice v adverbia (*слезливо*). Modifikace stupňováním je jen opisná (*более слезливо*). Jejich subparadigma je bohatší o slovesa typu *безумствовать*.

Adjektiva vyjadřující podobnost se pouze transponují (*válcovitý — válcovitost — válcovitě*). Lze je stupňovat.

V ruštině se u této kategorie řidčeji realizuje možnost transpozice do slovného druhu adverbí (*мешковатый — мешковатость — мешковато*).

Desubstantivní adjektiva relační

	otcův/matčín	bratrský	český	lidský	rybí
1		bratrství bratrskost	češství českost	lidství lidskost	
2		bratrsky		lidsky	
3			česky		
4					rybina
5			čeština		
6			-češtit	-lidštit	
7			-češtit se	-lidštět	
8					
9					
10			+	+	
11		-bratrský	česko- český	-lidský	

	mořský	bezpečnostní	motorový	dřevěný	železný
1				dřevěnost	železnost
2	mořsky	bezpečnostně	motorově	dřevěně	železně
3			motorák	dřevák dřevěňák	želežňák železník
4			motorka	dřevěnice dřevěnka	železnice
5	mořče				
6					
7				dřevěnět	
8					
9					
10					
11	-mořský				železno-

	отцов	братский	медвежий	городской	деревянный
1		братство			
2		по-братски	по-медвежьи	по-городски	деревянно
3					
4					деревяшка
5					
6					
7					деревенсть
8					
9					
10					
11				-городской	

Odvozeniny od jmen osob typu *otcův/matčín* možnosti další derivace v češtině neskýtají. Relační adjektiva se sufixem *-ský/-cký* se transponují (*bratrství, bratrsky ...*). Jestliže jejich základ je pojmenováním národů, jsou nadto východiskem pro derivaci nositelských názvů ženského rodu, konkrétně názvů jazyků (*čeština*). Teprve přehodnocena na adjektiva kvalitativní poskytují některá adjektiva stejného slovotvorného typu další možnosti derivace, a to verbální (*-lidštit, -lidštět*). V uvedených případech (kromě individuálních posesív typu *otcův/matčín*) mohou být adjektiva zadním členem kompozit.

Odvozeniny od jmen zvířat (s formantem *-í*) jsou pouze základem pro odvozování substantiv ženského rodu typu *rybina, hovězina*.

Adjektivní deriváty z názvů míst mají možnosti derivace chudé: sufix *-ský* umožňuje jen transpozici k adverbium. Obdobně je tomu s relačními adjektivy odvozenými od názvů neživých objektů a abstrakt (*bezpečnostní, motorový ...*). Modifikace významu adjektiv relačních samozřejmě možná není.

Avšak odvozeniny typu *dřevěný, železný, igelitový*, ač z hlediska slovotvorného zcela splývají a adjektiva relačními (Šlosar 1986), mají možnosti derivace širší. Odvozují názvy nositelské mužského i ženského rodu, posun některých k významu kvalitativnímu dovoluje derivaci sloves (*dřevěnět*) i transpozici (*dřevěnost, dřevěně*). Vstupují pak i jako komponenty do složenin.

Desubstantivní adjektiva relační mají tedy subparadigma: a) nulové (*otcův/matčín*); b) pouze transpozici (*bratrský, mořský, bezpečnostní*); c) s omezenou možností derivace jmen nositelských (*český, rybí*); d) širší (*dřevěný, železný*).

Relační adjektiva v ruštině mají subparadigma obdobně omezené; netvoří se tu nadto názvy jazyků typu *čeština* apod.

Dějová adjektiva

	činný	horoucný	šilhavý	hořlavý	svislý
1	činnost	horoucnost	šilhavost	hořlavost	svislost
2	činně	horoucně	šilhavě	hořlavě	svisle
3			šilhavec šilhoun		svisel
4				hořlavina	svislíce
5					
6					
7		horoucnět	-šilhavět		
8					
9					
10	+	+	+	+	+
11					

	štvaný	minulý	viditelný	nevýslovný	ballcí
1	štvanost	minulost	viditelnost viditelno	nevýslovnost	
2	štvane	minule	viditelně	nevýslovně	
3	štvanec				
4					{ballčka}
5					
6			-viditelnit		
7			-viditelnět		
8					
9					
10			+		
11					

	висячий	пугливый	спешный	усталый	
1		пугливость	спешность	усталость усталь	
2		пугливо	спешно		
3			спешник		
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10		+	+		
11					

	соленый	употребитель- ный	понятный	видимый	летательный
1	соленость	употребитель- ность	понятность понятно	видимость	
2				видимо	
3					
4				видимка	
5					
6					
7					
8					
9					
10	+ солененький		(+)		
11	-соленый	-употребитель- ный	-понятный		-летательный

Dějová adjektiva typu *dělající* nebývají základem pro další derivaci. Teprve po resuffixaci — typ *horoucný* — se transponují (*horoucnost, horoucně*) a skýtají dokonce možnost odvození sloves typu *horoucněti*. Adjektiva typů *šilhavý* a *hořlavý, svislý, štvaný* jsou kromě transpozice základem pro tvoření názvů nositelů vlastnosti mužského, řidčeji ženského rodu (*šilhavec, hořlavina, svislíce, štvanec*). Adjektiva výsledková typu *minulý*, ač formálně shodná s typem *svislý*, se však pouze transponují; jména nositelská se z nich nederivují.

Adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem (typy *viditelný* a *nevýslovný*) se transponují k adjektivům a adverbům. Typ *viditelný* nadto v omezené míře je základem pro slovesa faktitivní i stavová (*-viditelnit* a *-viditelnět*).

Adjektiva účelová typu *balící* se ani netransponují. Lze však počítat s tím, že se podílejí (vedle základových sloves) na motivaci jmen prostředků typu *balička*.

Ta dějová adjektiva, která lze stupňovat, pak ve svém subparadigmatu překračují hranice pouhé transpozice, svou povahou jsou to tedy adjektiva kvalitativní.

Je pochopitelné, že většina deverbálních adjektiv není základem pro derivaci zařazující zpětně do slovního druhu sloves. Z toho se vymykají pouze v omezené míře nepočtená adjektiva typu *horoucný* (nikoli *horoucí*) a některá adjektiva vyjadřující potenciální zasažení dějem (typ *viditelný*, ne však *nevýslovný*).

Poměry v ruštině jsou obdobné. Nápadné jsou větší možnosti kompozice (řada typů dějových adjektiv může být zadním členem kompozit — viz tabulku). Na druhé straně jsme nenašli doklady na takovou derivaci od dějových adjektiv, která by zařazovala zpět ke slovesům (obdobu českého typu *zviditelnit* apod.).

Rýsují se tedy u adjektiv dějových čtyři typy derivačních svazků: a) nulový (u typu *volající* a *balící*); b) pouze transpoziční (*minulý, činný*); c) transpoziční + nositelský (*štvaný, svislý, hořlavý, nevýslovný*) a d) typ umožňující nadto i derivaci sloves (*šilhavý, viditelný*).

Adjektiva vzniklá transpozicí z adverbů (*dnešní, zdejší*) základem pro další derivaci nebývají. Avšak adjektiva vzniklá prefixačně-suffixačním způsobem z předložkových pádů substantiv (*pozemský, předválečný*) jsou východiskem pro derivaci jmen nositelů vlastností, jestliže výchozí struktura pojmenovává místo (*pozemšťan ...*), a pro transpozici jen tehdy, jestliže výchozí struktura označuje způsob či míru děje (*zákeřně, zákeřnost; podprůměrně, podprůměrnost ...*). Adjektiva stejné struktury označující kvalitu mají derivační možnosti shodné s adjektivy objektivě posesivními a s kompozity obdobného významu (*bezhlavost, bezhlavě, bezhlavec; tvrdohlavost, tvrdohlavě, tvrdohlavec*).

Adjektiva vzniklá transpozicí

	dnešní	zdejší	pozemský	předválečný	
1	dnešnost		pozemskost		
2			pozemsky	předválečně	
3			pozemšťan		
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					

	сегодняшний	здешний	подземный	довоеennyй	
1					
2					
3			подземок		
4			подземка		
5					
6					
7					
8					
9					
10					
11					

Naše sonda tedy naznačila, že adjektivní derivační svazek (subparadigma) je možným východiskem pro konfrontační studium slovtvorby v příbuzných jazycích. Subparadigmata jsou vzájemně dobře srovnatelná, nevelké množství rozdílů je uchopitelné. Rozsah a vlastnosti adjektivního derivačního subparadigmatu nejsou jednoznačně závislé jen na slovtvorném typu, nýbrž především na sémantice fundujícího adjektiva. Bude účelné propracovat síť těchto subparadigmat tak, aby pokryla sémantiku celého slovního druhu adjektiv. Konfrontační pozorování by se pak mělo zaměřit na sledování spojitelnosti, produktivnosti a konkurence formantů, které se uplatňují v rámci jednotlivých subparadigmat.

L I T E R A T U R A

- BUŽASSYOVÁ, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava 1974.
 Mluvnice češtiny (1) (oddíl Tvoření slov). Praha 1986, str. 207.
 STRAKOVÁ, V.: Ke konfrontaci derivačních systémů v blízkce příbuzných jazycích. In: Studie z východoslovanské jazykovědy. Praha 1973, str. 73—104.
 ŠLOSAR, D.: Historická mluvnice češtiny (odd. Slovtvorba). Praha 1986, str. 251—340.
 ŠLOSAR, D.: Opyt razrabotki optimal'noj modelli dlja sravnenija rodstvennyh jazykov v oblasti slovoobrazovanija. In: Sopostaviteľnoje izučennje slovoobrazovanija slavjanskich jazykov. Moskva 1987, str. 116—121.
 WORTH, D. S.—KOZAK, A. S.—JOHNSON, D. B.: Russian Derivational Dictionary. New York 1970.

С Л О В О О Б Р А З О В А Т Е Л Ь Н Ы Е С В Я З К И (С У Б П А Р А Д И Г М Ы) А Д Ь Е К Т И В О В

Автор стремится показать, что подходящим исходным пунктом для сопоставительного исследования словообразования в родственных языках может стать словообразовательная связка (словообразовательная субпарадигма). Под субпарадигмой он подразумевает множество слов, являющихся результатом непосредственной (одностепенной) фундации одним основным словом. На примерах адективных субпарадигм посредством иллюстрационного материала из чешского и русского языков автор показывает, что разные объемы и характеристики субпарадигм зависят от семантики фундирующих адективов. Иллюстрации одновременно демонстрируют, что посредством конфронтации отдельных субпарадигм возможно было бы констатировать не только совпадения и различия в их объемах, но и конкуренцию и дистрибуцию формантов, которые используются в сопоставляемых языках.